लोकमान्य टिळक

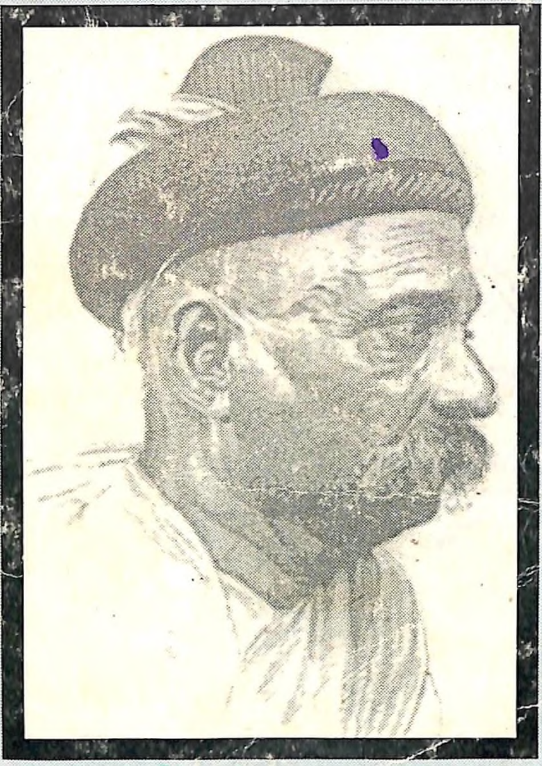

लेखक : साने गुरुजी

साधना प्रकाशन
४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११ ०३०.

लोकमान्य टिळक

साने गुरुजी

साधना प्रकाशन
४३१ शनिवार पेठ
पुणे ४११ ०३०

लोकमान्य टिळक

© साधना ट्रस्ट

आवृत्ती आठवी :
पू. साने गुरुजी जन्मशताब्दी
२४ डिसेंबर १९९८

मुद्रक, प्रकाशक :
ग. प्र. प्रधान
साधना
४३१ शनिवार पेठ
पुणे ४११ ०३०

मुखपृष्ठ आणि चित्रसजावट :
शेखर गोडबोले आणि राजू देशपांडे

किंमत : १५ रुपये

अ. भा. मराठी बालकुमार साहित्य समेलन, पुणे

दिनकर लोखंडे बालसाहित्य जत्रेतील हे पुस्तक
मू[illegible] पाच रुपये

साधना प्रकाशन, पुणे या संस्थेने हे पुस्तक
अखिल भारतीय मराठी बालकुमार साहित्य संमेलन
या संस्थेस सप्रेम भेट दिले आहे.

१४ नोव्हेंबर २०००

लोकमान्य टिळक

मुलांनो, हिंदी स्वातंत्र्याच्या इतिहासात लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचे नाव अमर आहे. लोकमान्य म्हणजे अगाध विद्वत्ता. लोकमान्य म्हणजे अपार त्याग. लोकमान्य म्हणजे अलोट धैर्य, निस्सीम देशभक्ती. लोकमान्य म्हणजे पावित्र्याची खाण, अनासक्तीचे माहेर. लोकमान्यांचे चरित्र म्हणजे उसळणारा समुद्र. दिव्य-भव्य असे जीवन या महापुरुषाचे आहे.

निश्चयी बाळ

सूर्याची उपासना करणाऱ्या मातेच्या पोटी बाळ जन्माला आला. सूर्याचे तेज जणू घेऊन आला. लहानपणापासून या बाळाच्या अंगी प्रखर तेज होते. अभंग निश्चय होता. शाळेत एकदा पंतोजींनी शुद्धलेखन घतले. त्या शुद्धलेखनात एकच शब्द पुन:पुन्हा तीन वेळां आला. त्या शब्दात एक जोडाक्षर होते. या बुद्धिमान बाळाने ते जोडाक्षर एकाच तऱ्हेने लिहिले नाही. ते अक्षर त्याने तीन निरनिराळ्या रीतींनी लिहिले. पंतोजी चुका धरू लागले. परंतु बाळाने मुख्य अध्यापकांपर्यंत तक्रार केली. शुद्धलेखन बरोबर आहे, असा शेरा मिळविला. भारताच्या स्वराज्यासाठी पुढे अहोरात्र झगडणारे लोकमान्य, न्यायासाठी झगडणारे लोकमान्य, लोकांच्या जन्मसिद्ध मागण्या मंजूर झाल्याच पाहिजेत असा हट्ट धरणारे व त्यासाठी आमरण कष्ट करणारे लोकमान्य बालपणापासून असे होते.

एकदा वर्गात एक गणित घातले होते. अंकगणितातील उत्तर चुकीचे होते. ते उत्तर बरोबर समजून शिक्षकांनी बाळाचे उत्तर चूक ठरविले. परंतु गणित म्हणजे पुढे ज्याच्या हातचा मळ झाला तो बाळ

का गप्प बसणार ? माझेच उत्तर बरोबर आहे असा त्याने आग्रह धरला. शेवटी बाळाला न्याय मिळाला.

एकदा वर्गात काही तरी खोडी झाली होती. त्यात या तेजस्वी पाळाचे अंग नव्हते. शिक्षक सर्वांना छड्या देऊ लागले. छड्या मारता मारता ते बाळाजवळ आले. हात पुढे कर म्हणाले. परंतु बाळ हात पुढे करीना.

'माझा अपराध नाही. मी या खोडीत सामील नाही. मी हात पुढं करणार नाही. मार खाणार नाही.' तेजस्वी कुमाराने उत्तर दिले.

'हात पुढं करणार नसशील तर चालता हो शाळेतून. घे पाटीदप्तर, नीघ-' असे ते शिक्षक म्हणाले.

बाळ कचरला नाही. तो निर्भयपणे शाळेतून निघून गेला.

एकदा घरी दुसऱ्या एका मुलाची मुंज झाली. त्याला लंगोटी लागली. त्याच्या गळ्यात जानवे पडले. बाळाला वाटले की, आपल्यालाही लंगोटी असावी. जानवे असावे. तो हट्ट धरून बसला. जेवायला येईना. मोठ्या मुष्किलीने बाळाची समजूत घालावी लागली.

हिंदुस्थानची मान उंच व्हावी म्हणून लढणारा हा नरसिंह बाळपणी स्वतःची मान खाली होऊ देत नसे. राष्ट्राची प्रतिष्ठा सांभाळण्यासाठी पुढे प्राण हाती घेऊन लढणारे लोकमान्य बाळपणी स्वतःची अप्रतिष्ठा, स्वतःचा कमीपणा सहन करीत नसत.

पोलादी शरीर

असा हा बाळ शिकता शिकता मॅट्रिक झाला. पुढे कॉलेजच्या शिक्षणासाठी बाळ पुण्यास आला. परंतु कॉलेजच्या शिक्षणाऐवजी शरीर सामर्थ्यवंत करण्याकडे त्याचे लक्ष लागले. पुस्तके बाजूस पडली. दंडबैठका सुरू झाल्या. कुस्ती खेळू लागला. तासन्तास पोहू लागला. शरीराला कळा चढू लागली. दंड पिळदार दिसू लागले. हजार हजार जोर सहज काढू लागला. मित्रांबरोबर स्पर्धा चालत. पैजा लागत.

... वाचनालय सातारा.
बाल विभाग

... वाचनालय सातारा.
बाल विभाग

व्यायाम वाढला तसा आहार वाढला. ज्या खानावळीत हा बाळ जेवी तेथे पूर्वीच्या पैशात जेवण मिळणार नाही असे सांगण्यात आले. बाळाची भूक वाढली. वाढते शरीर. झपाट्याने शरीर सुदृढ होत चालले. या तरुण बाळाच्या तोंडावर अधिकच तेज फुलले. बुद्धिमत्तेचे, निश्चयाचे तेज होतेच. त्यात शारीरिक बळाचेही तेज मिळाले. बाळ बलभीम झाला.

पुढे आयुष्यात परकी सत्तेशी या बाळाला झगडायचे होते. अनेकदा तुरुंगात खितपत पडायचे होते. तुरुंगातील हाल भोगायचे होते, हिंदुस्थानभर चळवळी करायच्या होत्या. रात्रंदिवस श्रमायचे होते. कामाचे डोंगर उचलायचे होते. या बाळाने तारुण्याच्या ऐन आरंभी जर व्यायाम करून शरीर पोलादी करून ठेवले नसते तर पुढे हा भार कसा सहन झाला असता ?

शरीर ही मोलाची देणगी आहे. जीवन कृतार्थ करण्याचे शरीर हे महान साधन आहे. रोगट, दुबळे शरीर असणे म्हणजे पाप आहे. राष्ट्राची, समाजाची सेवा नीट करायची असेल तर शरीराची हयगय नका करू.

महाराष्ट्रातील त्रिकालपंडित डॉ. भांडारकर लोकमान्य टिळकांविषयी एकदा म्हणाले, 'टिळकांना जितक्या हालअपेष्टा भोगाव्या लागल्या, तशा जर आमच्यावर येत्या तर आम्ही कधीच चिरडलो गेलो असतो. कधीच राम म्हटला असता.' लोकमान्यांनी ह्या आपत्ती इच्छाशक्तीच्या जोरावर, कर्मयोग्याच्या समतोल वृत्तीने सहन केल्या हे खरे, परंतु तरुणपणी कमावलेले शारीरिक बळही त्यांना उपयोगी पडले यात शंका नाही.

सेवा दलातील मुलानो, तुमची शरीरे तेजःपुंज करा. तुम्हाला पाहताच दुसऱ्यांना प्रसन्न वाटले पाहिजे. शरीराचे चोचले नका पुरवू, परंतु शरीराची नीट निगा राखा. भरदार छाती, पिळदार दंड, मजबूत मांड्या, कंटक तंगड्या पाहिजेत. खेळा-कसरत करा. व्यायाम घ्या.

जपानी लोकांनी प्रयत्न करून आपली उंचीही वाढवली. प्रयत्नास काय असाध्य आहे ? लोकमान्य तुम्हांला सांगत आहेत की, तडफदार, तेजस्वी, सामर्थ्यसंपन्न शरीर असणे, असे शरीर कमाविणे हा पहिला धर्म.

शरीर संपन्न करून बाळ पुन्हा शिकू लागला. शिक्षण संपले. पुढे काय ? लोकसेवा सुरू झाली. ते शिक्षक बनले. विष्णुशास्त्री तरुणांच्या शोधात होते. टिळक नि आगरकर त्यांना मिळाले. पुढे फर्ग्युसन कॉलेज निघाले. त्यात ते प्राध्यापक झाले.

केसरी

शिक्षणाचे कार्य असे चालले असता मतभेद झाले. टिळक चौकटी शिक्षणक्षेत्रातून बाहेर पडले. ते तमाम महाराष्ट्रीय जनतेला शिकवू लागले. केसरी पत्र त्यांनी हाती घेतले. वीराची तेजस्वी लेखणी चमकू लागली. महाराष्ट्रभर केसरीची गंभीर गर्जना सुरू झाली. लोकांत चैतन्य आले. निर्भयता येऊ लागली. स्वदेशाची जाणीव होऊ लागली. परसत्तेची चीड येऊ लागली. स्वातंत्र्याची स्वप्ने पडू लागली. केसरी हे अत्यंत प्रभावी साधन ठरले. लोकमान्य केसरीसाठी किती खस्ता खात ! ते कधी कधी स्वतः खिळे जुळवीत. वाटेल ते काम करीत. मंगळवारी केसरी प्रसिद्ध झालाच पाहिजे. कधीही त्यांनी वेळ चुकू दिली नाही. किती अडचणी आल्या ! छापखाने बदलावे लागत. परंतु लोकमान्य साऱ्या अडचणींना तोंड देत व केसरीचा दिवस टळू देत नसत.

कर्तव्यनिष्ठा

आणि ते प्लेगचे दिवस होते. लोकमान्य बाहेर झोपडीत राहात होते. त्यांचा आवडता मोठा मुलगा प्लेगने अंथरुणात तडफडत होता. होतकरू व हुशार मुलगा. परंतु केसरी-कचेरीत जाणे अवश्य होते.

... वाचनालय ...
बाल विभाग

अंक निघायचा होता. कर्मयोगी टिळक केसरी कचेरीत जायला निघाले.

नका आता जाऊ. मुलगा वातात आहे. जिवावरचं दुखणं. केव्हा काय होईल त्याचा नेम नाही. नाही गेलं तर नाही का चालणार ? कोणीतरी म्हणाले.

'न जाऊन कसं चालेल ? केसरीसाठी सारा महाराष्ट्र वाट पाहात असेल. आणि येथे बसून मी अधिक काय करणार आहे ? डॉक्टर आहेतच. ते काळजी घेतच आहेत. मी जातो. अग्रलेख द्यायचा आहे.' असे म्हणून ते गेले. शांतपणे अग्रलेख त्यांनी सांगितला. कर्तव्य कठोर असते म्हणतात ते का खोटे ?

मुलांनो, कर्तव्यातही तारतम्य पहावे लागते. श्रेष्ठ कर्तव्य आधी उचलावे लागते. तानाजीला रायबाचे लग्न करायचे होते. मुलाचे लग्न करणे हे कर्तव्यच होते. परंतु कोंडाणा किल्ला घेणे जर अधिक महत्त्वाचे असेल तर त्यासाठी मुलाचे लग्न बाजूस ठेवून गेले पाहिजे. नरवीर तानाजी हा थोर धर्म जाणत होता. लोकमान्यही अशाच वृत्तीचे. पुत्राची आजारीपणात काळजी घेणे हा पित्याचा धर्मच आहे. त्यासाठी डॉक्टर वगैरे लोकमान्यांनी आणले. परंतु तिकडे केसरी हाक मारीत असता केवळ मोहाने मुलाच्या बिछान्याजवळ रडत बसणे हा धर्म नव्हता. पुत्राच्या शुश्रूषेची व्यवस्था करून लोकमान्य महाराष्ट्राच्या सेवेचे साधन जो केसरी त्याच्यासाठी धावून गेले. हा निरनिराळ्या कर्तव्यांतील विवेक आपल्या जीवनात आला पाहिजे. अधिक श्रेष्ठ कर्तव्याकडे मोह सोडून गेले पाहिजे.

सत्याचे उपासक

लोकमान्य टिळकांचे आचरण धुतल्या तांदळासारखे होते. इयत्ताही मळ स्वतःच्या निर्मळ जीवनाला त्यांनी लागू दिला नाही. लोकमान्यांचे चारित्र्य कलंकित व्हावे म्हणून सरकारने कारवाया केल्या. परंतु भट्टीत

घातलेले सोने अधिकच चमकते तसे लोकमान्य अधिकच झगझगीत चारित्र्याने शोभते झाले.

लोकमान्यांचे एक मित्र बाबा महाराज म्हणून होते. बाबा महाराजांनी मरताना मृत्युपत्र केले. त्याच्या विश्वस्तांपैकी टिळक एक होते. स्नेह्याच्या मालमत्तेची मृत्युपत्राप्रमाणे व्यवस्था व्हावी म्हणून लोकमान्य किती झगडले ! तो मोठा इतिहास आहे. ताईमहाराज प्रकरण म्हणून तो प्रसिद्ध आहे. मरेपर्यंत लोकमान्यांना हे खाजगी कार्य पुरले. स्नेह्याला दिलेल्या शब्दासाठी सबंध आयुष्यभर टिळकांनी चिंता वाहिली. असे उदाहरण दुर्मिळ.

एकदा बाबा महाराजांच्या मळ्यातील भाजी कोणी तरी टिळकांच्या घरी पाठविली. टिळक आपल्या दिवंगत मित्राच्या घरची बारीकसारीकसुद्धा वस्तू आणीत नसत. कारण मृत मित्राच्या मालमत्तेचे ते विश्वस्त होते. मग सुतळीच्या तोड्याला तरी हात कसा लावायचा ? लोकमान्यांच्या न कळत ती भाजी आली होती. परंतु ते सहज घरात गेले तो ती भाजी तेथे त्यांना दिसली.

‘ही कोठली भाजी ?’ त्यांनी चौकशी केली.

‘बाबा महाराजांच्या मळ्यातील.’ उत्तर मिळाले.

‘ती अशीच परत करा. पुन्हा असं कधी होता कामा नये.’ ते म्हणाले.

मुलांनो, वेळीच जपावे लागते. लहानशी गोष्ट म्हणून उपेक्षा केली तर पुढे मोठ्या गोष्टी होऊ लागतात. लोकमान्यांनी ती भाजी राहू दिली असती तर पुढे आणखी काही कदाचित कोणी आणते. म्हणून टिळकांनी आरंभच पुसून टाकला. तुम्हांला माहीत आहे ना, नळराजाच्या अंगठ्यातून कली त्याच्या शरीरात शिरला ते ? नळराजाने पाय धुतले. पण अंगठा जरा कोरडा राहिला, तेथून कली शिरला आत. पादप्रक्षालनाची गोष्ट. परंतु त्यातील त्या लहानशा चुकीचे केवढे प्रायश्चित्त नळाला भोगावे लागले ! म्हणून फार जपले

नगर वाचनालय सातारा
बाल विभाग

पाहिजे. सैल सोडून भागत नसते. हे जीवन म्हणजे सर्कस आहे. तारेवरून चालणे आहे. येथे तोल जाऊ देता कामा नये. सत्याची काठी हातात धरून तोल सांभाळून तारेवरचा नाच नीट केला पाहिजे. दादोजी कोंडदेवांनी चुकून शहाजीराजांच्या मळ्यातील झाडावरचा आंबा तोडला म्हणून स्वतःचा हात तोडण्यासाठी तरवार उपसली. श्रीशिवाजीमहाराज म्हणाले, 'हात नका तोडू, एवढं शासन नका करू त्या हाताला.' शेवटी खूण म्हणून त्या हाताची बाही त्यांनी लांडी ठेवली.

ती जशी दादोजीकोंडदेवांची गोष्ट तशीच ही भाजी परत करण्याची लोकमान्यांची गोष्ट.

व्रती लोकमान्य

लोकमान्यांनी आपले सारे जीवन देशासाठी दिले. तन-मन-धन दिले. सारे सामर्थ्य जनताजनार्दनाला दिले. आपल्या शारीरिक व मानसिक बळाचा त्यांनी इकडेतिकडे एक कणही जाऊ दिला नाही. मनावर त्यांचा अंकुश होता. ते चित्ताचे स्वामी होते. वासना त्यांनी जिंकल्या होत्या. ते कसे जितेंद्रिय होते त्याची ही गोष्ट ऐका :

एकदा एक स्त्री काही कामासाठी त्यांच्याकडे आली होती. लोकमान्यांचे घर सदासर्वकाळ मोकळे असे. देशाची चिंता वाहणाऱ्या या महापुरुषाचा किती तरी वेळ लोकांचे कोर्ट-कज्जे यांचे अर्ज लिहून देण्यात गेला आहे. आंघोळीला पाणी उपसलेले असावे इतक्यात कोणी सल्ला विचारायला यावे. कायद्याची माहिती विचारण्यास यावे. लोकमान्य त्याच्याजवळ बसत, बोलत, माहिती देत. मग आंघोळ-असे नेहमी चालायचे.

त्या स्त्रीलाही अर्ज लिहून हवा होता. लोकमान्य तिची सारी हकीकत ऐकत होते. नंतर त्यांनी सविस्तर अर्ज लिहून दिला. ती स्त्री गेली. परंतु लोकमान्यांनी चुकूनही त्या स्त्रीच्या मुखाकडे पाहिले

नगर वाचनालय सातारा
संगणकीकृत

[illegible library stamp]

नाही. जणू डोळ्यांवर तिसरा संयमाचा डोळा-वैराग्याचा डोळा लोकमान्यांजवळ होता. भगवान शंकराचा तिसरा डोळा !

सुग्रीवाने सीतेने खाली टाकलेले दागिने रामलक्ष्मणास दाखविले. लक्ष्मणाने कोणते दागिने फक्त ओळखले ? सीतादेवीच्या पायांतील. ब्रह्मचारी लक्षण सीतेच्या चरणांकडे पाही. खाली पाही; वर मुखाकडे पाहात नसे जसा तो व्रती लक्ष्मण, तसेच हे व्रती लोकमान्य. व्रती लक्ष्मणालाच इंद्रजित मारता आला. अशा व्रती बलवंत टिळकांनाच ब्रिटिश सिंहाच्या झिंज्या ओढता आल्या. साम्राज्यसत्तेशी निर्भयपणे लढण्याचे बळ मिळवता आले.

असे व्रती पुरुष जगाला हालवतात. तसे अजिंक्य असतात. असे व्रती पुरुष पहाडाला हालवतात. वज्राचा चुरा करतात. लोकमान्य वयातीत झाल्यावरसुद्धा गंगेच्या गंभीर व विशाल प्रवाहातून एका हातातील पुस्तक कोरडे ठेवून पोहत पैलतीरी गेले. लोकमान्यांच्या डोळ्यांत विजेचे तेज असे. त्या डोळ्यांकडे पाहवत नसे. एक प्रख्यात इंग्रजी वृत्तपत्रलेखक हिंदुस्थानात आला होता. लोकमान्यांना तो भेटला होता. तो लिहितो, 'मी जगभर हिंडलो; अनेक मोठमोठ्या व्यक्तींना भेटले. परंतु टिळकांच्या डोळ्यांतील तेज मला कोठेही पाहायला मिळाले नाही. ' असे हे तेजस्वी डोळे, अशी तेजस्वी निष्कपट शक्ती लोकमान्यांना कोणी दिली ? त्यांच्या संयमाने, त्यांच्या व्रती वर्तनाने.

एकराष्ट्रीयतेची मूर्ती

भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी लोकमान्यांचे जीवन होते. त्यांच्या हृदयात आग पेटली होती. हे लोक कसे उठवावे, पेटवावे याचीच चिंता त्यांना सदैव होती. आणि प्रचंड आंदोलनाचे दिवस आले. वंगभंगाचे दिवस. वंगदेशाचे दोन तुकडे करण्यात आले. बंगाली जनता खवळली; उसळली. वंदे मातरम् गीत दुमदुमले. हजारो सभा होऊ लागल्या. परंतु सरकार लक्ष देईना.

[illegible library stamp]

... वाचनालय ...
... विभाग

अशा ह्या तेजस्वी वेळेस कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभा भरली. मतभेद माजू नयेत म्हणून परमपूज्य महर्षी दादाभाई नौरोजी अध्यक्ष निवडले गेले. आणि या वृद्ध महर्षींनेच स्वराज्य हा मंगल शब्द उच्चारला. स्वराज्य हे साध्य. राष्ट्रीय शिक्षण, स्वदेशी व बहिष्कार ही साधने. अशा रितीने साध्यसाधनांचा स्पष्ट साक्षात्कार दादाभाईंनी करून दिला.

स्वदेशी म्हणजे स्वतःच्याच देशातील वस्तू वापरण्याचा धर्म करणे. बहिष्कार म्हणजे परदेशी माल न घेणे. स्वदेशी व बहिष्कार मिळून संपूर्ण साधन. होते माल येऊ द्यायचा नाही. आला तरी वापरायचा नाही.

बंगालभर स्वदेशी व बहिष्कार याची लाट उसळली. परंतु इतर प्रांत काय करीत होते ? लोकमान्यांनी महाराष्ट्रभर स्वदेशी व बहिष्कार यांचा तेजस्वी धर्म फैलावला. परंतु देशातील काही पुढारी म्हणू लागले की, बंगालचे दोन तुकडे करण्यात आले आहेत. बंगालनेच बहिष्कार घालावा. इतर प्रांतांनी सहानुभूती दाखवावी. परंतु कर्मशून्य सहानुभूतीला अर्थ काय ? आणि बंगाल का अलग मानायचा ? आपण निरनिराळे प्रांत इंग्रजांशी अलग अलग लढलो म्हणून तर गुलाम झालो. पुन्हा का तीच गोष्ट करायची ?

सारा हिंदुस्थान एक आहे. एका देहात एकच मन, एकच आत्मा तसे हिंदुस्थानचे झाले पाहिजे. बंगालला दुःख असले तरी सर्व हिंदुस्थानने तळमळले पाहिजे. पायात काटा बोचला तर हात का धावून जात नाही ? डोळ्यांना का पाणी येत नाही ? कोठे सूज आली. गळू झाले तर सर्व अंगाला ताप येतो. हिंदुस्थानचे तसेच झाले पाहिजे. इंग्रज सरकार बंगालच्या बाबतीत अन्याय करीत असेल तर तो दूर व्हावा म्हणून साऱ्या देशने चळवळ केली पाहिजे.

लोकमान्यांनी ही दृष्टी दिली. बंगालचे दुःख हे सर्वांचे आहे, अशी शिकवण या महापुरुषाने दिली. सारे राष्ट्र एक माना, हा संदेश ह्या

थोर देशभक्ताने दिला. लोकमान्यांना महाराष्ट्राचा अभिमान होता. परंतु प्रांतापलीकडे जाऊन ते सर्व भारताची उपासना करणारे होते. त्यांनी दिलेली ही थोर देणगी आहे.

दारुबंदी

राष्ट्रीय चळवळ वाढत होती. स्वदेशीच्या बरोबरच दारुबंदीचीही चळवळ उठावली. निरोधने होऊ लागली. पुण्यात दारूचा एक थेंबही खपेनासा झाला. दारुबंदी नि स्वदेशी यांच्या गाण्यांनी महाराष्ट्र दुमदुमला. पुणे शहरात निरोध करणारांना दंड हेऊ लागले. परंतु लोकमान्यांचा आधार होता. महापुरुषांचा पाठिंबा असल्यावर जनता का उठावणार नाही ?

परंतु बंगालची फाळणी तशीच राहिली. शेवटी वंगीय तरुण बॉंबचे भक्त बनू लागले. हिंदुस्थानात बॉंब आले. पिस्तुले आली. आवाज होऊ लागले.

हुतात्मा खुदीराम

पहिला बॉंब १६ वर्षांच्या खुदीरामने फेकला. खुदीराम अमर हुतात्मा झाला. वंदे मातरम् गीत म्हणत व माझा जन्म सफल झाला असे म्हणत तो फासावर गेला. खुदीरामाचे लाखो फोटो लाखोंच्या घरांत शोभू लागले. लाखोंच्या हृदयांत तो जाऊन बसला.

एक प्रकारचे दिव्य राष्ट्रभक्तीचे वातावरण देशात निर्माण झाले. लोकमान्यांचा सूर चढू लागला. सरकारी दडपशाहीवर ते कोरडे ओढू लागले. केसरीतून जळजळीत लेख येऊ लागले. सरकार लोकमान्यांना उचलणार असे वाटू लागले. शेवटी त्यांना अटक करण्यात आली.

प्रशांत सिंह

खटला भरण्यात येणार होता. लोकमान्य तुरुंगात होते. त्यांना

भेण्यासाठी तयांचे स्नेही दाजी आबाजी खरे आले. खटल्याचे पुढे काय करायचे वगैरे गोष्टींसंबंधी बोलणे करण्यासाठी ते आले होते. परंतु त्या वेळेस लोकमान्य काय करीत होते ? ते सचिंत होते का ? दुःखी कष्टी होते का ? ते काय करीत होते ? दाजी आबाजी त्यांच्या कोठडीजवळ आले तो हा महान देशभक्त शांत झोपला होता ? बाहेर त्यांना कोठली विश्रांती ? तुरुंग हीच विसाव्याची जागा. डोक्यावर आकाश कोसळो की वज्र पडो, महापुरुष शांत राहतात. 'शांताकारं-भुजगशयनं' हेच त्यांचे वर्णन. शेकडो फणांच्या सर्पावर निजूनही भगवान विष्णू शांत राहतात. आपण बारीक-सारीक गोष्टींनी त्रस्त-अस्वस्थ होतो. परंतु लोकमान्य शांतपणे झोपले होते. किती पवित्र-प्रसन्न झोप !

दाजी आबाजींनी हाका मारल्या. टिळक जागे झाले.

'बळवंतरावजी, आम्हांला बाहर झोप येत नाही आणि तुम्ही स्वस्थ झोपता आहात ?' दाजीसाहेब म्हणाले.

'अहो, तुम्ही आहात काळजी घ्यायला म्हणूनच मी झोपलो आहे. आता विश्रांती घेऊ दे जरा.' लोकमान्य हसून म्हणाले.

पुढे खटला सुरू झाला. लोकमान्यांनी वकील वगैरे दिला नाही. त्यांनी स्वतःच खटला चालविला. जणू स्वराज्याची कैफियत मांडीत होते. लोकमान्यांचे किती तरी दिवस भाषण चालले होते. जगातील स्वातंत्र्ययुद्धाच्या त्यात कथा होत्या. अनेक दाखले, अनेक प्रसंग. त्या खटल्याकडे हिंदुस्थानचे डोळे होते.

परमेश्वरावर श्रद्धा

परंतु शेवटी व्हायचे तेच झाले ! शिक्षा किती द्यायची वगैरे सारे जणू ठरलेलेच होते. उतारवयात लोकमान्यांना सहा वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यात आली. सारा देश हादरला. गहिवरला. लोकमान्य शिक्षा ऐकून शांत होते. तुम्हांला काही बोलायचे आहे का,

[stamp]

असे त्यांना विचारण्यात आले. लोकमान्य उभे राहिले. शेवटचे चार अमर शब्द त्यांनी उच्चारले. काय म्हणाले ते ? –

'मला तुम्ही जरी अपराधी ठरवलं असलं तरी मी निर्दोषी आहे. हे पुन्हा एकदा स्पष्ट सांगतो. वरती शेवटी परमेश्वरी न्यायासन आहेच. त्या जगच्चालकाची अशीच इच्छा असेल की, जे काम मी करीत आहे ते माझ्या हालअपेष्टांनी अधिकच वाढावं, - फोफावावं.'

किती धीरोदात्त उद्‌गार !

कामगारांचे प्रेम

लोकमान्यांना सजा झाली म्हणून कोण संतापले ? कोण उठले ? कोण उठणार ?गरीब जनतेवाचून कोण उठणार ? प्रतिष्ठित पलंगपंडित पुढारी लोकमान्यांना 'तेल्यातांबोळ्यांचे पुढारी' असे म्हणत. होय, लोकमान्य बहुजन समाजाचे नेते होते. पडलेल्या जनतेला ते उठवणारे होते. टिळकांना शिक्षा देताना हायकोर्टभोवती मिलिटरी होती. मिलिटरीच्या पहाऱ्यात लोकमान्यांना सरकारने नेले आणि मुंबईचे कामगार संपावर गेले. त्या वेळेस कामगारांची संघटना नव्हती. युनियन नव्हती. राष्ट्रीय जागृती नव्हती. तरीही कामगार टिळकांना ओळखीत होते. स्वराज्यासाठी झगडणाऱ्या या पुरुषसिंहाची पूजा ते करीत होते. कामगारांत असंतोषाचा वणवा पेटला. सरकारने गोळीबार केले. कामगारांनी आपल्या रक्ताने लोकमान्यांवरचे प्रेम व्यक्त केले !

दोन तुकडे तरी कोणाला मिळतात

लोकमान्यांना कोणी गोरा अंमलदार म्हणाला, 'टिळक, तुम्ही किती विद्वान, किती शिकलेले ! तुम्हांला आता तुरुंगात बसावं लागेल ! भाकरीचे तुकडे मोडावे लागतील. कशाला भानगडीत पडलेत ? स्वस्थ आरामात, सुखात रहायचं सोडून हे तुकडे मोडायला कशाला आलेत ?'

लोकमान्य म्हणाले, 'माझ्या देशातील कोट्यवधी लोकांना दोन तुकडे तरी कोठे मिळताहेत ? मला दोन भाकरी तरी इथं रोज मिळतीलच. त्यांच्याहून मी सुखी आहे.'

असे हे लोकमान्य होते. कष्टांत आनंद मानणारे होते. आगीला शीतल मानणारे होते.

भारतीय संस्कृतीचे चिंतन

आणि तुरुंगात लोकमान्य काय करीत होते ? ब्रह्मदेशातील त्या तुरुंगात त्यांचा वेळ कसा जाई ? भारतमातेच्या चिंतनात ते रंगलेले असत. भारतातील भव्य संस्कृती हिमालयाच्या शिखराप्रमाणे, अनंत सिंधूप्रमाणे त्यांच्या डोळ्यांसमोर उभी असे. भारतीय विचारांची परमोच्चता एकत्र अशी कोठे पाहायची ? श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेत. गीता म्हणजे भारतीय संस्कृतीचा, भारतातील आध्यात्मिक विचारांचा ज्ञानकोश. त्या गीताज्ञानात लोकमान्यांनी खोल बुडी मारली. हिंदुस्थानचा उद्धार तेव्हाच होईल जेव्हा निरनिराळ्या राष्ट्रसेवेला वाहून घेतलेले शेकडो-हजारो कर्मयोगी उभे राहतील. अधीर व उतावीळ न होणारे, निराशेने न खचणारे, निंदेने, अपमानाने न रडणारे असे अदम्य कर्मयोगी मिळतील तेव्हाच देशचा कायापालट होईल. अंधार जाऊन प्रकाश फुलेल. विवेकानंद म्हणत असत, 'मला एक हजार कार्यकर्ते द्या, मी देशाचे स्वरूप पालटून टाकतो. परंतु ते एक हजार कार्यकर्ते सिंहाच्या छातीचे हवेत.'

कोणते रसायन द्यावे, कोणता मंत्र द्यावा म्हणजे असे व्रती सेवेकरी निर्माण होतील, याची चिंता लोकमान्यांना लागली होती. गीतेचे तत्त्वज्ञानच राष्ट्राला तारील असे त्यांना वाटले. जगातील तत्त्वज्ञानाशी, नीतिशास्त्राशी भारतीय तत्त्वज्ञानाची व नीतिशास्त्राची त्यांनी तुलना करून दाखविली. आणि उदार व उत्कृष्ट विचारांची ही पुंजी लोकमान्यांनी भारतीयांस गीतारहस्य या अमोल ग्रंथाच्या द्वारा

दिली. गीतारहस्य म्हणजे राष्ट्र संजीवन आहे.

श्रीशाय जनतात्मने

लोकमान्यांनी हा गीतारहस्य ग्रंथ कोणाला अर्पण केला आहे ? त्यांच्या डोळ्यांसमोर कोण होते ? कोणाची उपासना ते जन्मभर करीत होते ? लोकमान्यांचे दैवत कोणते ? त्यांच्या परमेश्वराचे स्वरूप काय ? जनता हाच त्यांचा परमात्मा होता. जनतेच्या आत्म्याच्या रूपाने नटलेल्या ईश्वराला-श्रीशाला त्यांनी हा ग्रंथ अर्पिला आहे. जनता हेच लोकमान्यांचे दैवत. या जनतेच्या सेवेतच ते सदैव रमले.

व्यवस्थितपणा

लोकमान्य काही काही बाबतीत फार कठोर असत. काही बाबतींत गबाळेपणा त्यांना खपत नसे. मंडालेच्या तुरुंगात असताना त्यांना संदर्भासाठी पुस्तके लागत. त्यांच्या केसरी-कचेरीची मोठी ग्रंथशाळा होती. कोणते पुस्तक कोठे ते लोकमान्यांना माहिती. एकदा त्यांना घरून उत्तर आले की, पुस्तक सापडत नाही. ते उत्तर वाचून लोकमान्य संतापले. त्यांनी रागाने पत्र लिहिले, ‘पुस्तकेही व्यवस्थित नाही का ठेवता येत ? पुस्तके नीट ठेवा. हलगर्जीपणा असता कामा नये’ वगैरे त्यांनी लिहिले.

घरात साहेबी हॅट नको

लोकमान्य शिक्षा भोगल्यावर परत आले. रात्री गुपचूप आणून त्यांना सोडण्यात आले. दरवाजावरच्या भय्याने ओळखले नाही. तो दार उघडीना. लोकमान्य बोलले. भय्याने ओळखले. गहिवरला. पुणे आनंदले. लोकमान्य परत जनतेत आले. सहा वर्षांनी महापुरुष घरी आला.

त्यांना घरी [illegible] वस्तू दिसली. ती वस्तू पाहून त्यांच्या तळपायाची

आग मस्तकाला गेली. त्यांच्या मुलाने साहेबी हॅट विकत घेतली होती. ज्या साहेबाने हिंदुस्थानचे स्मशान केले त्याची ती हॅट होती. ज्या साहेबाच्या जुलमी सत्तेविरुद्ध झगडण्यात लोकमान्यांचे सारे आयुष्य जात होते त्या साहेबाची ती साम्राज्यवादी टोपी होती. लोकमान्य क्रोधाने थरथरत होते. 'माझ्या घरात साहेबाची हॅट येता कामा नये.' ती हॅट जाळली गेली. आज साहेबी हॅट्स जरी भरपूर झाल्या असल्या तरी साम्राज्यशाहीबद्दलची लोकमान्यांची ती जळजळीत चीड आजही आहे. अधिकच पेटली आहे.

मस्तक तापायचीच वेळ आहे

लोकमान्य आले. परत देशसेवेला लागले. हिंडू फिरू लागले. दौरे निघू लागले. ती प्रभुवाणी ऐकायला लाखो जनता भुकेली होती. आणि बेळगावची गोष्ट आहे. लोकमान्यांची का मिरवणूक होती ? की सभा होती ? काही तरी प्रसंग होता. लोकमान्य उभे होते. प्रखर ऊन पडले होते. कोणी तरी त्यांच्यावर छत्री धरली. लोकमान्य कोणत्या तरी विचारात होते. गोऱ्या सोजिरांनी कोठे तरी अत्याचार केला होता. लोकमान्य प्रक्षुब्ध झाले होते. अशा वेळेस ती छत्री उघडलेली पाहून ते संतापले.

'अहो, छत्री कशाला उघडता ? डोकी तापू देत जरा. डोकी थंड ठेवायची ही वेळ नाही; तापायलाच हवी आहेत.'

स्वातंत्र्याची तगमग

लोकमान्यांच्या हृदयाची होळी पेटलेली असे. हिंदी जनतेच्या हातात केव्हा सत्ता येईल असे त्यांना होई. एकदा कोणी क्रांतिकारक दहशतवादी त्यांना भेटले. चर्चा झाल्या. शेवटी लोकमान्य गंभीरपणे म्हणाले, 'चर्चा नकोत. मरायला तयार असलेले एक हजार लोक मला द्या. मी बंड पुकारतो.' प्रखर उद्गार ! बंड करायचे तर संघटना हवी.

[stamp]

हजारोंची मरायला तयारी हवी. तोपर्यंत शांतपणे अविरत काम करता येईल. लोकमान्यांना आज हजारो तरुण मरायला उभे आहेत हे पाहून केवढी धन्यता वाटली असती !

त्यांना फाशी देण्याची सत्ता मला हवी

आणि अमृतसरला कॉंग्रेस भरली होती. पंजाबमधील राक्षसी लष्करी कायद्याच्या धिंगाण्यानंतरची ती राष्ट्रीय सभा. जालियनवाला बागेतील कत्तलीनंतरची राष्ट्रीय सभा. अपरंपार हिंदी विटंबनेनंतरची सभा. ज्यांनी गोळ्या घातल्या, लोकांना सरपटवले, फटके मारले त्यांचे कोण काय करणार ? गोळ्या घालणाऱ्या डायर वगैरेस थैल्या अर्पण करण्यासाटी विलायतेत पैसे जाऊ लागले ! दुःखावर ही डागणी होती. हिंदी माणसांना सरकार किती किंमत देते ते यावरून दिसत होते.

त्या राष्ट्रीय सभेच्या महान अधिवेशनात भावनांचा सागर उसळला होता. ज्या सरकारने कत्तली केल्या त्या सरकारने म्हणे काही तुटपुंज्या सुधारणा जाहीर केल्या होत्या. त्या सुधारणांनी हुरळून जायचे का त्या फेटाळायच्या ? भाषणे होत होती, चर्चा चालल्या होत्या. परंतु लोकमान्य काय म्हणाले ? ते शब्द ज्यांनी ऐकले ते त्या शब्दांना कधी विसरणार नाहीत. लोकमान्यांनी लांबलचक भाषणे केली नाहीत. ते म्हणाले, 'या सुधारणांचं एवढं कौतुक ते काय करायचं; कितीशी सत्ता मिळाली ? त्यानं का कुणाचं समाधान होणार आहे ? मला अशी सत्ता पाहिजे की ज्यांनी निःशस्त्र शान्त जनतेवर गोळ्या घातल्या त्यांना मला फाशी देता येईल. एरव्ही माझं समाधान नाही. अशी सत्ता हाती येईपर्यंत कोण स्वस्थ बसेल ?'

सर्वांची भाषणे या तेजस्वी शब्दांपुढे फिकी पडली. टाळ्यांचा अविरत गजर झाला. लोकमान्यांच्या हृदयातील स्वातंत्र्याविषयीची तगमग ह्या अशा उद्‌गारांवरून दिसून येईल.

[stamp]

स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे

लोकमान्यांनी शेवटची वर्षे स्वराज्याचा मंत्र शिकविण्यात दवडली. त्या उतारवयात वऱ्हाड-खानदेशाचा मोठा दौरा काढला. ठायी ठायी जणू पंढरपूरची जत्रा जमे. लोकमान्य थकत. कधी कधी प्रवासाचा त्रास होई. परंतु जनतेची निराशा होऊ नये म्हणून सारे कष्ट मुकाट्याने ते सहन करीत. स्वराज्याचा दिव्य संदेश त्यांनी दिला. साधी सोपी भाषा. आत्मविश्वाने भरलेली. साधे दृष्टान्त. ती वाणी हृदयावर अपार परिणाम करी.

सतीचे श्रृंगारणे

इंग्रजी राज्याचे कोणी गोडवे गाऊ लागले की टिळक संतापत. घी देखले पण बडगा देखला नाही असे म्हणायचे. इंग्रजांनी पोस्ट, तारायंत्र, रेल्वे, बोटी-किती सुधारणा केल्या असे कोणी म्हणू लागले की, लोकमान्य म्हणत, 'सतीच्या अंगावर दागदागिने घालून तिला शेवटी सरणात लोटतात ! त्याप्रमाणं हिंदुस्थानच्या अंगावर तारा, रेल्वे हे अलंकार चढवून हिंदुस्थानचं भस्म सरकार करणार आहे ही गोष्ट विसरू नका.'

ब्रिटिश लोक फोडा व झोडा या नीतीचे भक्त. भांडणे व फुटी पाडून बेटे सत्ता गाजवीत. हिंदु-मुसलमानांची दुही आहे, तर सत्ता कशी द्यायची असे ढोंगीपणाने ब्रिटिश विचारीत. लोकमान्य म्हणत, 'सारी सत्ता मुसलमानांना द्या. मुसलमानांना सारी सत्ता मिळली तरी चालेल; परंतु तुम्ही चालते व्हा.' हिंदी स्वातंत्र्यासाठी तहानलेला मनुष्य आणखी काय बोलणार ? महात्माजींनी हेच उद्गार काढले. ज्यांच्या हृदयात सर्व राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याची उत्कट तहान आहे, ब्रिटिश आधी चालते झाले पाहिजेत असे ज्यांना वाटते, त्यांच्या तोंडून असेच उद्गार बाहेर पडणार. आपसातील भांडणे मिटत नाहीत म्हणून ब्रिटिशांच्या बागनेटाखाली राहूनच जे हिंदू-मुसलमान

परस्परांवर गुरगुरत राहत, त्यांची मात्र कीव येते.

हीच आमची संध्या

लोकमान्यांचा प्रत्येक क्षणच देशसेवेत जात होता. देशसेवा हाच त्यांचा महान धर्म झाला होता. अन्याय नष्ट करण्यासाठी झुंजणे याहून खरा धर्म कोणता ?

एकदा एका गृहस्थाला लोकमान्यांना भेटायचे होते. सायंकाळ झाली होती. लोकमान्य संध्या तर नसतील ना करीत ? असे त्याला वाटले. परंतु तो आला. लोकमान्यांचे काही तरी काम चालले हेते. आलेल्या सद्‌गृहस्थाचे स्वागत झाले. कुशल प्रश्न झाले.

तो गृहस्थ म्हणाला, 'मला वाटलं होतं की आपण संध्या वगैरे करीत असाल. या वेळी यावं की न यावं असं करीत होतो. परंतु आलोच.'

लोकमान्य म्हणाले, 'असं हे चाललं आहे आमचं. तीच आता संध्या ! आता दुसरी कोठून आणू ? तिला वेळ कोठून काढू ?'

असे किती जणांना म्हणता येईल ? ज्याचे प्रत्येक कर्म सेवामय आहे, ज्याचे प्रत्येक कर्म पवित्र आहे. ज्याचा प्रत्येक क्षण अशा निर्मळ व उदात्त ध्येयसेवेत जात आहे त्यालाच म्हणता येईल की ही सारी संध्याच आहे. त्याचे सारे जीवन म्हणजेच जणू प्रभूची महापूजा.

चांभार झालास तरी चालेल, परंतु चांगला हो !

लोकमान्य सेवामय कर्मालाच धर्म मानीत होते. गीतेने ईश्वराची कर्मपूजाच करायला सांगितले. समाजाच्या सेवेचे कोणतेही कर्म सारखेच पवित्र आहे. वेद देणारा ऋषी व स्वच्छ झाडणारा झाडूवाला दोघेही मोक्षाचे अधिकारी-जर दोघांनी कर्मे मनापासून केलेली असतील. हा दिव्य कर्मपथ पुन्हा लोकमान्यांनी उजाळला.

एकदा बोलता बोलता लोकमान्य आपल्या मुलाला म्हणाले, 'अरे,

... वाचनालय ...
... विभाग

चांभार झालास तरी चालेल. त्यात वाईट नाही. समाजाला जोडे शिवून द्यायला हवेतच. परंतु चांभार झालास तर उत्कृष्ट चांभार हो. वेळ नको मारू. सर्वांनी तुझ्याकडे जोडे घ्यायला यावं असं कर. कोणतंही सेवाकर्म मनापासून करा. ते प्रभूला पोचेल.'

सर्वगामी बुद्धी

लोकमान्यांच्या बुद्धीला सीमा नव्हती....सर्व विषयांत त्यांची मती चाले. ज्योतिष, गणित, तत्त्वज्ञान, इतिहास, कायदा, सर्वत्र त्यांचा संचार असे. परंतु विलायतेतील एक गोष्ट सांगू ? केसरी पत्र छापण्यासाठी एक यंत्र विकत घ्यायला ते एका कंपनीत गेले. लोकमान्य निरनिराळे नमुने पहात होते. एका बाजूला एक निरुपयोगी ठेवलेले यंत्र होते. लोकमान्यांनी तेचं पसंत केले. मालक चकित झाला. त्याने सांगितले, 'हे यंत्र काही तरी बिघडलेलं आहे. काही तरी त्यात चुकलेलं आहे. तुम्ही हे का घेता ?' लोकमान्यांनी सारे सांगितले. तेव्हा तो मालक म्हणाला, 'तुम्ही का मोठे इंजिनीअर आहात ?'

हिंदीतून भाषण

एकदा कलकत्त्यास सभा होती. गांधीजीही तेथे होते. लोकमान्य इंग्रजीत बोलणार होते. परंतु गांधीजी म्हणाले, 'तुम्ही इंग्रजीत नका बोलू. हिंदीत बोला. ते पुष्कळांना समजेल.' आणि लोकमान्य हिंदीतून बोलले. लोकमान्यांचे ते पहिले हिंदी भाषण !

कठोर परंतु अंतरी भोळे

लोकमान्य कठोर वाटत, उग्र वाटत. परंतु त्यांचे अंतःकरण भोळे होते. हा धिप्पाड पहाड आतून झिरपत असे. आगरकर व टिळक हे एकमेकांवर हल्ले चढवीत. परंतु जेव्हा आगरकर अकाली वारले, तेव्हा

टिळकांना अपार दुःख झाले. तो मृत्युलेख त्यांनी रडत रडत सांगितला होता.

विनोद

आणि हा धीरगंभीर महापुरुष कधी विनोदही करी. एकदा त्याच्या मुली काही तरी गुंफीत होत्या. बाजूला बारीक शंख गुफून मध्ये टिळकांचा फोटो-आपल्या पित्याचे चित्र-त्या गुंफीत होत्या. लोकमान्यांनी ते पाहिल्यावर म्हणाले, 'बाजूला लहान शंख व मध्ये मी मोठा शंख वाटतं !' सर्वांना हसू आले.

पगडी

आणि डोक्यावर तीच पगडी किती तरी दिवस होती. परंतु एकदा मंडईपाठीमागच्या प्रचंड सभेत कोणी तरी पाठीमागून येऊन हळूच पगडी बदलून दुसरी ठेवली. गंमत झाली !

मी उड्या मारीत जाईन

महर्षी अण्णासाहेब पटवर्धनांच्या शवाला अग्नी देऊन लोकमान्य ॐकारेश्वराचा घाट चढून जात होते. बरोबर मंडळी होती. श्री. कवडेशास्त्री किंवा कोणी तरी म्हणाले, 'अंधार आहे, जरा जपून चढा पायऱ्या.' तेव्हा टिळक एकदम म्हणाले, 'मी वृद्ध झालो असलो तरी अद्याप उड्या मारीत जाईन !'

सेवा दलातील मुलांनो, असा उत्साह, अशी शक्ती, असा आत्मविश्वास, अशी चपळाई सदैव हवी.

अमर प्रसंग

आणि पुणे शहरातील तो अमर प्रसंग. ते करुण-मधुर दृश्य, हृदयंगम दृश्य ! गायकवाडवाड्यात प्रचंड सभा होती. मुंबईच्या

...वाचनालय
... विभाग

१९१८ मधील जादा अधिवेशनानंतर बंगालचे व मद्रासचे काही पुढारी पुण्यात आले होते. सारे गायकवाडवाड्यात उतरले होते आणि या सर्व पुढाऱ्यांची भाषणे व्हायची होती. त्यांची दर्शने घेण्यास व त्यांचे शब्द ऐकण्यास हजारो लोकांच्या झुंडी गायकवाडवाड्याकडे चालल्या.

व्यासपीठावर ते पहा धीरगंभीर देशबंधू दास, ते पहा बिपिनचंद्र पाल, ते पहा मद्रासकडचे कस्तुरीरंग अय्यंगार. लोकमान्य तेथे शोभत होते. परंतु अमृतबझार पत्रिकेचे संपादक मतिलाल घोष कोठे आहेत ? लोकमान्यांचे ते प्रेमळ मित्र. ते आले आहेत ना ? कोठे आहेत ते ? व्यासपीठावरील पुढाऱ्यांची भाषणे झाली. देशबंधू बोलले. परंतु इतक्यात हे कोण येत आहे ? कोणाला हात धरून आणण्यात येत आहे ? कोण हे ? कोणाची ही मूर्ती ? हेच मतिलाल घोष. ते आले आणि लोकमान्य उठले. लोकमान्यांनी मतिलालांना क्षेमालिंगन दिले. बंगाली हृदय महाराष्ट्राला भेटले. महाराष्ट्रीय मन बंगालला भेटले. लोकांच्या डोळ्यांत पाणी आले. जणू आत्मा आत्म्याला भेटत होता. पूर्व सागर पश्चिम सागराला भेटत होता. दोन महात्म्यांची भेट म्हणजे अत्यंत पुण्यमय प्रसंग !

सतां सद्भिः संगः कथमपिहि पुण्येन भवति ।

शिशिरबाबूंबद्दलची कृतज्ञता

आणि कलकत्ता काँग्रेसनंतर तेथे अमृतबझार पत्रिकेचे पहिले संपादक, मतिलालांचे बंधू शिशिरकुमार घोष यांची पुण्यतिथी होती. लोकमान्य त्या वेळेस बोलले. ते म्हणाले, ‘ शिशिरबाबू माझे वृत्तपत्रीय गुरू आहेत. मतिलाल व मी आम्ही दोघांनी शिशिरबाबूंच्या पायांजवळ धडे घेतले आहेत. ’ अशी ही कृतज्ञ नम्र वृत्तीही लोकमान्यांच्या ठायी होती.

सिंहगड, रायगड वगैरेंचे अपार प्रेम

स्वातंत्र्यार्थ तडफडणाऱ्या लोकमान्यांना महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यकाळातील किल्लेकोट स्फूर्तीची स्थाने वाटत. सिंहगड म्हणजे तर अमर बलिदानाचे स्थान ! लोकमान्य वर्षातून एक महिना तरी तेथे जाऊन राहायचे. ते म्हणत असत, 'सिंहगडावरची एक महिन्याची स्वतंत्र हवा खाऊन येतो. मग अकरा महिने मी खाली जगू शकतो.' स्वातंत्र्य हीच जणू लोकमान्यांची हवा होती. स्वातंत्र्य त्यांचा श्वासोच्छ्वास होता.

आणि रायगडावर श्रीशिवछत्रपतींचा उत्सव त्यांनी सुरू केला. पहिला उत्सव त्यांनी तेथे केला. कोण उत्साह, कोण आनंद ! आणि ज्या मावळ्यांनी शिवकाळात समर-चमत्कार केले, राष्ट्रीय गुणांची पराकाष्ठा दाखवली, त्यांना रायगडाखाली जेवण होते; आणि लोकमान्य त्यांना स्वतः वाढीत होते. त्यांच्या हृदयात त्या वेळेस किती विचार उसळले असतील, - किती भावना उचंबळल्या असतील, नाही ?

महाभारत म्हणजे करमणूक

आणि कधी विरंगुळा हवा असला म्हणजे लोकमान्य काय करीत ? महाभारत म्हणजे त्यांचा विरंगुळा. महाभारत ही त्यांची करमणूक. महाभारताच्या महासागरात बुड्या मारायला, पोहायला लोकमान्यांना फार आवडे. त्यांचा त्याने श्रमपरिहार होई. वेद, उपनिषदे, महाभारत, गीता यांवर लोकमान्यांचा आत्मा पुष्ट झाला होता.

यश येते तर आनंद झाला असता

लोकमान्य भारतीय संस्कृतीची मूर्ती होते. खरा कर्मयोग त्यांनी दाखविला. चिरोलवर त्यांनी तुरुंगातून सुटून आल्यावर विलायतेत खटला भरला. चिरोलवर खटला म्हणजे एक प्रकारे सरकारचा अपमान

... वाचनालय ...
... विभाग

होता. लोकमान्य तुरुंगात असताना 'हिंदी अशांती' या पुस्तकात टिळकांच्यावर काही आरोप केले होते. त्या साठी हा खटला होता. परंतु निकाल टिळकांच्या विरुद्ध लागला. अपरंपार खर्च आला. महाराष्ट्राने राष्ट्रपित्याला रक्कम गोळा करून दिली. कोणी लोकमान्यांना विचारले, 'खटल्यात अपयश आलं म्हणून तुम्हांला वाईट वाटलं का ?' टिळक शांतपणे म्हणाले, 'अपयशाबद्दल वाईट नाही वाटलं. परंतु यश येतं तर त्याचाही आनंद न मानण्याइतकी मी स्थितप्रज्ञ झालो नाही !' कसे सरळ सुंदर उत्तर !

आणि आता लोकमान्य थकत आले होते. देशाची चिंता त्यांना जाळीत होती. आजचे सर परशुरामभाऊ कॉलेज त्या काळी न्यू पूना कॉलेज नावाने प्रसिद्ध होते. त्याच्या संमेलनप्रसंगी लोकमान्य आले होते. ते विद्यार्थ्यास शेवटी म्हणाले, 'माझी म्हाताऱ्याची काठी आता तुमच्या हाती देणार आहे. आमचं काम आता तुम्ही पुरं करा.' हिंदी तरुण देशाला मुक्त करतील अशी लोकमान्यांना आशा होती. ते त्यावेळचे उद्‌गार ऐकून अनेक विद्यार्थी सद्‌गदित झाले होते.

गीतेचे स्मरण करीत अंत

देशात नवयुग जन्म होते. लोकमान्य विलायतेत असताना या देशात गांधीजींनी सत्याग्रह सुरू केला होता. हिंदुस्थानात नवविद्युत संचरली, जनता उचंबळली. गोळीबार जाले. पंजाब घायाळ झाला. लोकमान्य महात्माजींना म्हणाले, 'आम्ही तिकडे असता हे सारं झालं याचं वाईट वाटतं.' राष्ट्रातील जागृती पाहून लोकमान्यांना भरते आले असेल. गांधीजी असहकारासाठी सारे राष्ट्र उठवू पहात होते. कलकत्यास कॉंग्रेसचे जादा अधिदेशन भरायचे होते. एक ऑगस्ट हा सर्व हिंदुस्थानभर असहकार दिन म्हणून पाळण्यात येणार होता. परंतु त्या एक ऑगस्टलाच दुसरी योजना ईश्वर घडवीत होता. लोकमान्य मुंबईस मरणशय्येवर होते. महात्माजी मुंबईसच होते. लोकमान्यांजवळ

शेवटचे बोलत होते.

असहकाराला तुमचा आशीर्वाद द्या.' गांधीजी म्हणाले.

'जर मुसलमानही बरोबर येणार असतील तर करा असहकार. माझी संमती आहे.' लोकमान्य म्हणाले.

आणि हळूहळू ते गंभीर झाले, - आणि गीता स्मरू लागले.

यदा यदा हि धर्मस्य

गीतेतील कोणता बरे श्लोक ते म्हणत होते ?

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।।

हा श्लोक ते म्हणत होते. चिरंजीव, आशा देणारा श्लोक ! अंधार नाहीसा होऊन, अन्याय नाहीसा होऊन पुन्हा प्रकाश येईल, न्याय येईल, याची ती भगवंतांनी दिलेली ग्वाही होती. भारताच्या उद्धाराविषयीची आपली अमर आशा त्या श्लोकाच्या द्वारा लोकमान्य प्रकट करीत होते.

आकाश रडले

लोकमान्य १ ऑगस्ट १९२० रोजी देवाघरी निघून गेले. त्तया दिवशी सारे राष्ट्र हळहळले. मुंबईस ४ लाख लोक प्रेतयात्रेत सामील झाले. महात्मा गांधी, महंमद अली अशांनी खांदा दिला. आणि त्या दिवशी मुंबईत अपरंपार पाऊस, जणू आकाश रडत होते ! हिंदी जनतेच्या अश्रूंना मिळण्यासाठी स्वर्गस्थ आत्म्यांची अश्रुधारा येत होती.

लोकमान्यांची देणगी

लोकमान्यांनी काय दिले ? त्यांनी असंतोष दिला. 'माणसं असून मेंढरं का बनता ? उठा, जागृत व्हा. पडून राहण्यात काय पुरुषार्थ ?'

अशी ही हाक त्यांनी मारली. 'हिंदी असंतोषाचे जनक' हीच त्यांची खरी पदवी. त्यांचे हे क्रांतिकार्य, दुष्ट परकी सत्तेविरुद्ध असंतोष व अप्रीती उत्पन्न करणे हा धर्म असतो. लोकमान्यांनी हा धर्म दिला. त्यांनी स्वदेशीचा संदेश दिला. पैसा फंड वगैरे संस्थांना उत्तेजन देऊन उद्योगधंदे वाढवा असे सांगितले.राष्ट्रीय शिक्षण, दारुबंदी, सार्‍या गोष्टींना त्यांनी चालना दिली. सर्व राष्ट्र एक माना, ही शिकवण त्यांनी दिली. 'स्वराज्य' हा मंत्र दिला. त्या स्वराज्यासाठी कष्ट कसे भोगावे ते त्यांनी सांगितले. गीतारहस्य देऊन जीवनाची नवीन दृष्टी दिली. वेदावर ग्रंथ लिहून हिंदुस्थान बुद्धीत मागे नाही, असे पाश्चिमात्यांस पटविले. अमेरिकेमध्ये लालाजी अडचणीत आहेत असे ऐकताच त्यांना हजारो रुपयांची मदत पाठवून परदेशांत हिंदी स्वातंत्र्याची चळवळ चालविण्यास उत्तेजन दिले. लोकमान्यांनी काय काय केले असे विचारण्याऐवजी काय केले नाही, असे विचारावे. चारित्र्याचे पावित्र्य, निर्भयता, कर्मयोग, ध्येयाचा ध्यास, किती तरी देणग्या त्यांनी दिल्या. अंतर्बाह्य बलाचा संदेश त्यांनी दिला आहे. खरोखरच ते 'बलवंत' होते. राष्ट्र बलवंत व्हावे म्हणून ते तडफडत होते. आपण त्यांचे ध्येय पुढे नेऊ या. त्यांचे धगधगीत, पवित्र त्यागमय जीवन डोळ्यांसमोर ठेवू या.

सेवा दलातील सैनिक सेवकांनो, लोकमान्यांना भक्तिप्रेमाने शत प्रणाम करा.

वंदे मातरम् !

साने गुरुजींचे निवडक वाङ्मय

कुमार गटासाठी

१. सुंदर पत्रे (भाग १ ते ३)
२. बापूजींच्या गोड गोष्टी
३. माझी दैवते
४. कुमारांपुढील कार्य
५. दिगंबर राय
६. जीवनाचे शिल्पकार
७. भारतीय नारी
८. लोकमान्य टिळक
९. आपले नेहरू
१०. भगवान श्रीकृष्ण
११. कावळे
१२. मोरी गाय
१३. साक्षरतेच्या कथा
१४. दारुबंदीच्या कथा
१५. श्रीशिवराय
१६. सोनसाखळी
१७. शबरी
१८. सुंदर कथा
१९. मुलांसाठी फुले
२०. यज्ञ
२१. त्यागातील वैभव
२२. गोड गोष्टी
भाग १ ते १० (संच)
२३. श्यामची आई
२४. चंद्रभागेच्या वाळवंटी
२५. मेघ चियांग / इतर गोष्टी
२६. विचारगाथा
२७. विश्वदर्शन
२८. विश्वभारती
२९. हिमालयातील शिखरे
३०. आव्हाने
३१. अमोल गोष्टी
३२. विश्राम
३३ गोप्या
३४. मिरी
३५. दुर्दैवी
३६. आपण सारे भाऊ
३७. स्वर्गीय ठेवा

मोठ्या गटासाठी

१. नवा प्रयोग
२. सती
३. क्रांती
४. तीन मुले
५. समाजधर्म
६. राष्ट्रीय हिंदुधर्म
७. स्त्री-जीवन
८. रामाचा शेला
९. भारतीय संस्कृती
१०. भारताचा शोध
११. नवजीवन
१२. स्वप्न आणि सत्य

साधना प्रकाशन

४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११ ०३०. फोन : ४४५१७२४